

LUNDS
UNIVERSITET

1700 och 1800-talets högreståndsträdgårdar

Ideal kontra verkligheten vid Frisens Park och Axmar Bruk

Molly Hawkins

ARKH04

Kandidatuppsats i Historisk Arkeologi

Handledare: Mats Roslund

Institutionen för arkeologi och antikens historia

Lunds universitet

Tack till Mats Roslund som varit min handledare som stöttat och hjälpt mig diskutera samt utveckla min text under arbetets gång. Men även stort tack till Karin Lindeblad och Anna Andréasson som i början gav mig en utmärkt överblick över material och förutsättningar för skrivandet på detta ämne, samt tack till min far för all hjälp med mina små frågor kring en del botaniska och geologiska ämnen.

Molly Hawkins 17-12-24

1700 och 1800 talets högreståndsträdgårdar – ideal kontra verklighet

Ideal kontra verkligheten vid Frisens Park och Axmar Bruk

Innehåll

1. Inledning.....	5
1.1 Bakgrund.....	5
1.2 Syfte och frågeställningar.....	6
1.3 Forskningshistorik.....	7
1.3.1 Trädgårdsarkeologins forskningshistorik.....	7
1.3.2 Trädgårdsarkeologiska begrepp och metoder.....	9
2 Trädgårdsarkeologins historia.....	11
2.1 Vad är en trädgård?.....	11
2.2 1700 - och 1800-talets trädgårds ideal.....	12
3. Frisens park - Uppland.....	16
3.1 Bakgrund.....	16
3.2 Trädgården.....	17
3.3 Analys av Frisens park.....	19
4. Axmar Bruk – Gästrikland.....	20
4.1 Bakgrund.....	20
4.2 Trädgården.....	21
4.3 Analys av Axmar bruk.....	24
5. Diskussion, Jämförelse och slutsats.....	25
5.1 Trädgårdarna – Frisens park och Axmar bruk.....	25
5.2 Diskussion av frågeställningar och problematiken.....	26
5.3 Framtida forskning.....	28

Abstract: *This study's aim is to shed some light on the topic of garden archaeology in Sweden. This is done by introducing the reader to the topic as a whole, with its methods and its history not only in Sweden. Garden Archaeology is a relative new focus within archaeology and therefor in need of an introduction. The main focus is the concept of ideal versus reality in higher status gardens from the 18th and 19th century. Two case studies were chosen, Frisens Park in Swedish Uppland and Axmar Bruk in Swedish Gästrikland. Both case studies are individually studied and compared both to the ideals coming from the continent and compared to each other. This approach is used to show how the ideals are adapted and prioritized depending on context and place. Especially since the period 18th and 19th century sees a rise in the "English park" style as well as the older "French style".*

1. Inledning

1.1 Bakgrund

Denna text behandlar ett område av arkeologin som är ganska nytt, trädgårdsarkeologin. Det är endast under de senaste tio åren som intresset för de gamla trädgårdarna fått en tyngre betydelse inom forskningen. I *Svensk Trädgårdshistoria* från 2021 skriver Myrdal och Svensson att medan det bandet skrivs och de andra två är i planerna så är fältet för trädgårdshistoria ett gradvis växande fält inom forskningen men även allmänheten har börjat fatta intresse för det.

Ämnet är tvärvetenskapligt och använder sig av metoder och material från en handfull olika fält, arkeologi, kulturgeografi, historia, botanik och geologi (Arkeologerna: Trädgårdsarkeologi). Genom att kombinera material från kartor, böcker, bilder och allt däribland som säger oss något om trädgårdar kan vi skapa oss en mer utförlig bild av hur våra förfäder rört sig och tänkt kring sina trädgårdar (ArchaeoGarden: Vad är trädgårdsarkeologi?).

Vissa kanske frågar sig varför en förgången tids trädgårdar är av intresse och vad de egentligen kan berätta för oss som lever nu?

Med hjälp av den tvärvetenskapliga linsen som man inom trädgårdsarkeologin använder kan vi skaffa oss en större och mer utförlig bild av trädgårdarna och deras betydelse, både direkt och indirekt. Detta kan i sin tur kan detta berätta långt mer än vad man kanske förväntar sig vid en första anblick. Huvudfokuset hos en trädgårdsarkeolog ligger i att studera de fysiska lämningar och landskapsarkitekturen närvarande, metoderna som används är inte isolerade till en tidsperiod utan går att använda sig av vid studier av alla de arkeologiska miljöer man kan stöta på (ArchaeoGarden: Vad är trädgårdsarkeologi?). Idag är det allt färre som har väldigt utsmyckade trädgårdar då vi bor tätare och tätare, åtminstone i södra Sverige, vilket leder till att platsen för trädgård inte alltid finns. Trots detta är det ändå många som trivs ute bland växtligheten och så har det nog alltid varit, trots att trädgården och växtligheten inneburit och betytt olika för olika människor och perioder.

Trädgården har länge varit en viktig del för människans vardagsliv, mat, underhållning och statusmarkör är några av de sakerna som trädgården varit för människor genom historien, det praktiska och det vackra, försörjning och underhållning, hortikultur och kulturell symbolik (Arkeologerna: Trädgårdsarkeologi). Att undersöka dessa äldre trädgårdar kan både ge en inblick i äldre ekonomiska och sociala system, samt öka förståelsen för hur generationerna innan oss tagit sig

an självförsörjning, folkmedicin, vad deras stilideal varit och hur mat- och dryckeskulturen sett ut (Arkeologerna: Trädgårdsarkeologi). Trädgårdarna kan därför bidra till en tydlig väg in i förståelsen för våra förfäders vardagsliv, och att ha den äldre kunskapen ger oss en bättre förståelse för vår egen tid och våra hortikulturella val. Mycket av trädgårdskultur är sådant som börjat i de högre stånden i samhället och sedan har det sipprat ner genom de olika klasserna och förändrats något medan de rört sig, ända till det då landar i även de lägre stånden. Men inte slutar det röra sig och förändras för det. Ideal och trädgårdskultur är och har alltid varit under konstant utveckling under all tid och det är därför det äldre är viktigt även idag för vår förståelse (Myrdal & Svensson 2021:13).

Men likt alla forskningsområdet finns det inte helt utan sina svårigheter. Då trädgårdsarkeologin och vad som skulle kunna kallas dess systerfält trädgårdshistoria båda är breda tvärvetenskapliga forskningsområden är det svårt för gemene man att få sig en överblick. Det kan även vara svårt till exempel för andra arkeologer att sätta sig in i fältets helhet även då de studerar arkeologi. Det hjälper inte heller situationen att det ofta behövs en kunskap om det stora perspektivet för att förstå sig på växter i en period. Många gånger krävs det åtminstone någon form av kunskap om forntidens växtlighet likaväl som en kunskap kring om modern hortikultur (Myrdal & Svensson 2021:13). Kunskap om agrarhistoria är också att föredra då den visar varför och hur växter blir domesticerade och populära, men även odlingszoner och miljöarkeologiska perspektiv underlättar i förståelsen för hur och varför man valt och domesticerat specifika växter.

Då ämnet är nytt inom den svenska arkeologidisciplinen kommer jag börja denna uppsats med att introducera läsaren till en kortfattad historik av ämnet. I denna kommer även en genomgång av de förekommande metoderna, så det förhoppningsvis kommer att leda till en förståelse för ämnet. Det kan göra det lättare att läsa uppsatsen men även att förhoppningsvis öppna dörren för ett nytt intresse.

1.2 Syfte och frågeställningar

Denna uppsats fokuserar på att behandla 1700-talets och det tidiga 1800-talets ideal för de högreståndsträdgårdar som gick att hitta vid godsens och om de ideal som kommer till Sverige under denna period återfinns i de arkeologiska material vi har tillgängligt. Mycket av den trädgårdsarkeologiska forskningen som finns i Sverige är huvudsakligen gjord i samband med uppdragsarkeologiska undersökningar vilket leder till att det i de flesta fallen är det stadsodlingar och urbana miljöer som undersöks. Intresset för bland annat högreståndsmiljöer och landsbygd finns men i de fallen går inte uppdragsarkeologin in då det inte förekommer markexploateringar i

samma utsträckning och därför blir de undersökningarna inte gjorda lika ofta. Detta leder till att även det knappa materialet som finns från undersökningar och rapporter av trädgårdar inom det arkeologiska fältet blir ännu mindre när fokuset ligger på högre ståndsmiljöer. Denna text ämnar därför att behandla delar av det materialet. De formulerade frågeställningarna är följande:

- - Kan de ideal som kommer in utifrån under perioden ses i det arkeologiska materialet relaterat till trädgårdarna i fråga?
- - Vilka delar av idealen ser ut att väga tyngst i de fall där de går att se i materialet?
- - Finns det växter vilka är högre prioriterade för att uppnå de potentiella idealen?

1.3 Forskningshistorik

1.3.1 Trädgårdsarkeologins forskningshistorik

Ämnet trädgårdsarkeologi beskrivs ibland som nytt och inte så väl utforskat men det är inte överallt ämnet är lika nytt som här i Sverige. Malek (2013) skriver att enligt en av hennes källor är det redan 1895 en trädgårdshistoriker, Amelia Amherst, som inser att det finns en arkeologisk sida till ämnet, men det ska komma att ta nästan 100 år innan vi ser ämnet som sitt eget forskningsområde.

1989 påbörjas ett projekt i England vid namn "Gardens Archaeology Project" som fokuserade under en nio års period på att gräva ut och undersöka de trädgårdar som fanns vid bland annat Darlington Hall i England (Rushton 2005:vii). Innan dessa finns det spår av ett växande intresse för trädgårdar där man börjar leta efter strukturer på flygfoton som potentiellt skulle kunna vara vallar eller andra synliga lämningar efter just trädgårdar (Currie 2005:3). Detta har kanske inte fått samma uppmärksamhet som andra utgrävningar från samma period så som fyndet av en romersk amfiteater vid Guildhall i centrala London 1988. Detta poängterar Malek (2013:21) väldigt väl när hon skriver "Garden Archaeology is not a distinct discipline" följt någon mening ner av "individual archaeologists at various times and places have stumbled upon or, sometimes, deliberately excavated gardens in their own research".

När ämnet börjar ta form i England är det med fokuset att man ska restaurera äldre trädgårdar i kulturarvsförvaltande syfte, efter en storm 1987 som ödelade flertalet av trädgårdarna då den stormfällde många äldre träd (Currie 2005:1). Majoriteten av restaureringsundersökningar innan 1987 var huvudsakligen baserade på arkivaliska källor så som målningar och teckningar, med avsaknad av mer traditionellt arkeologiskt material (Currie 2005:1). Ett undantag är en undersökning som görs under 1960-tal på Fishbourne Roman Palace där nästintill all information

var hämtade från det arkeologiska materialet (Currie 2005:2; Malek 2013:23). De tidiga undersökningarna av trädgårdar inom arkeologin hade ett tungt fokus på det romerska, vare sig man var i Pompeii i Italien eller Fishbourne i England. Utanför Europa, i USA kan man se ett intresse för ämnet, bland annat 1960 när man drar igång Colonial Williamsburg projektet, vilket inte var någon romersk lämning (Currie 2005:2).

Ett av de mest karakteristiska dragen för den tidiga trädgårdarkeologin i England, efter att man utfört de första romerska undersökningarna, var fokuset på att endast lära sig och plocka fram en tidsperiod från de områdena man grävde. Det ledde till att många försökte återskapa en period som ej var särskilt välbevarad, ett exempel är projektet vid Kirby Hall i Northamptonshire (Currie 2005:4f). Det är först under 1990-talet som man börjar välja att rekonstruera de perioder som man hittar bäst bevarade, och bland annat få reda på hur och vilka växter man kan ha använt sig av när trädgårdarna anlades. Det är också nu man börjar med att ta och analysera jordprover och miljöprover i koppling till sina undersökningar, Tredegar House (fig 2) i Wales är första undersökningen i Storbritannien där detta görs, sommaren 1990 (Currie 2005:5). 1991 görs en undersökning vid Sandwell Metropolitan Borough i England där jordprov, miljöprov och pollen undersöks och ger viktig information till slutresultatet (Currie 2005:5).

Fig 2: Tredegar house grounds

Men även om det undersökts under längre perioder på sina ställen är det fortfarande ett relativt ungt område att specialisera sig inom, metoder och tillvägagångssätt kan även variera stort beroende på vart i världen som undersökningarna görs (Malek 2013:22). Det syns i den forskning som gjorts, exempelvis Wilhelmina Jashemski, klassisk arkeolog, hennes undersökningsfokus på trädgårdar i Pompeii låg på erfarenheter och utövandena som hade försiggått i trädgårdarna (Malek 2013:23).

Trädgårdarkeologin kan anpassas i de flesta arkeologiska tidsperioder i och med att man egentligen bara behöver människor som har någon form av trädgård de odlar i. Denna uppsats inriktar sig på den historiska arkeologin då den behandlar tidig modern tid, och behandlar kartmaterial, skriftliga källor samt utgrävningar. Mycket av det trädgårdsarkeologiska materialet vi har tillhör denna gren eller den klassiska arkeologins gren. De flesta av trädgårdarna undersökta och hittade från England till exempel är daterade mellan 1500- och 1700-tal (Malek 2013:61).

1.3.2 Trädgårdsarkeologiska begrepp och metoder

I och med att trädgårdsarkeologin som ämne fortfarande anses vara nytt bifogar jag ett avsnitt med förklaringar av en del begrepp och metoder då en förståelse för dessa kommer att leda till en enklare förståelse för diskussioner och den information som följer. Det kommer även att finnas en kort ordlista för en del begrepp där en längre förklaring inte är lika behövlig. Det förekommer några handböcker inom ämnet, en av dem skrivna av bland annat Chris Currie som är en av de som varit tidig med detta tvärvetenskapliga ämne (Rushton 2005:vii).

Det förekommer en del svårigheter inom metodarbetet för forskningen då disciplinerna inte alltid är överens, arkeologer hittar möjligen saker som ej är dokumenterade i kartor och avbildningar, men det kan också vara så att något som en trädgårdshistoriker ser i dokumenten inte går att se i det arkeologiska materialet. Detta kan leda till konflikt inom tolkningar och tankar (Currie 2005:27). Det är viktigt att komma ihåg att material kan försvinna men ofta är de avbildningar vi har av trädgårdar idealiserade. Med detta sagt ska man trots allt inte räkna bort dessa idealiserande stilbilder då de i kombination med andra kan de vara till stor hjälp. En av de första sakerna man kan titta på vid en undersökning av en historisk trädgård är just kartor och avbildningar (Currie 2005:28f).

Flygfoton är en annan förekommande källa för identifierande av historiska trädgårdar (Currie 2005:33), i Taylors bok *The Archaeology of Gardens* från 1983 är en övervägande del av fotona just flygfoton. Med hjälp av flygfoton kan man upptäcka olika kullar och former i landskapet som skulle kunna indikera lämningarna av bland annat en trädgård (Currie 2005:33). Denna metod används mycket inom landskapsarkeologin också, många av de metoder som kommer nämnas känns igen från andra fält inom arkeologin så som byggnadsarkeologiska analyser och fältundersökningar (Currie 2005:38,45). En annan metod som också är vanligt inom den ”vanliga” arkeologin är geofysiska undersökningar och dessa används också inom trädgårdsarkeologin. Dock är det delade åsikter kring användandet av geofysiska undersökningar inom trädgårdsarkeologin, de som anser att

det fungerar och de som inte anser att det fungerar i trädgårdssyfte. Men om man använder sig av det, vad är det man letar efter i trädgårdssammanhang? Som tidigare nämnt finns det ofta topografiska strukturer som kullar och kanaler i tidigmoderna trädgårdar och det är just dessa eller murar som man främst letar efter (Currie & Locock 2005: 53f)

När man då hittat sin trädgård och man har grävt ut det man valt ut så kommer efterarbetet. Under en arkeologisk utgrävning tas många miljöprover av till exempel jorden för att man ska kunna undersöka denna senare. Man är ute efter att hitta ben, mollusker, frön, pollen, trä, träkol, insekter, sporer, alger, bakterier, parasiter och phytolither (Currie 2005:73). I de tagna jordproverna är det vanligast att man letar efter pollen och frön men man testar även jordens pH värde i en del situationer (Currie 2005:73).

Det saknas ofta en tydlig stratigrafi då de fossila odlingslagerna bildats under en längre period och detta tillsammans med att man ofta fortsatt bruka jorden. Stratigrafi kan ibland saknas helt, vilket leder till att konstruktioner så som hägnader, brunnar och odlingsbäddar inte heller syns tydligt (Lindeblad & Nordström 2015:34).

En del av trädgårdsarkeologin och trädgårdshistorien som framför allt behövs förklaras för utomstående när ämnet kommit upp är begreppet Kulturväxter. Vad innebär en kulturväxt? Den enklaste förklaringen är kulturväxter innefattar de växter som människan lärt sig använda och därför odlar vi dem. Till exempel växter vi förädlad så de ger mer avkastning i form av frukt, växter vi gjort enklare att samla in eller till och med att man avlar bort taggar och giftiga ämnen (Leino 2021:102). Detta kostar oss dock att växten därmed blir beroende av oss och ofta får högre överlevnadskrav. En del växter har ett tydligt användningsområde men de flesta har ett brett område som de använts inom. Det går även att bryta ner kulturväxter i olika ämnesområden. Den som hörs oftast både i och utanför en forskningskontext är nyttoväxter. De växter som vi som människor använt oss av till djurfoder, färgning, medicin och bränsle hamnar under denna kategori (Leino 2021:102).

I dessa fall är där ofta en tydlig skillnad mellan den vilda släktingen och den domesticerade odlade sorten. Människan har även odlat och förädlad samma växt för dess färger eller för att få olika varianter av samma art med varierande förutsättningar för att klara till exempel annat klimat, denna process kallas diversifiering (Leino 2021:102). De växter som odlats för syns skull, för vårt doftsinne, som maktsymbol eller för sin kulturella/religiösa betydelse går endast under betydelsen

av Kulturväxter (Leino 2021:102). De fyra huvudsakliga grupperna av kulturväxter som brukar nämnas är Vilda inhemska, domesticerade inhemska, vilda införda och domesticerade införda (Leino 2021:102).

2 Trädgårdsarkeologins historia

2.1 Vad är en trädgård?

Trädgårdar har länge förekommit i människans miljöer. De tidigaste trädgårdarna som följer vad gemene man ser som trädgård utvecklas i Mellanöstern och runt Medelhavet redan hundra år före vår tideräkning, de hängande trädgårdarna i Babylon indikerar bland annat att trädgårdar som maktsymboler inte är något tidigt modernt påfund (Currie 2005:8). Ett tydligt stildrag i de tidiga medelhavs och muslimska trädgårdarna var att nästan alla hade de någon form av vattenanläggning, kanske var även detta en symbol av makt i ett landskap där vatten ansågs lyxigt under vissa perioder. Dekorativa pooler och fontäner som fokuspunkter i dessa maktsymbolers trädgårdar (Currie 2005). Detta följer sedan med när det romerska riket bygger sina trädgårdar, manipulationer av vatten blir en stor del ännu en gång till trädgårdarna anlagda av mäktiga människor. Fiskdammar blir mer förekommande då fisk kan ha varit statusmat men även något man hade som husdjur. Ett annat element som följer med från det muslimska och medelhavsträdgårdarna är terrassodlingen, även den syns i det romerska idealet (Currie 2005:8).

När Cunliffe undersöker Fishbourne i England ser även han att dessa ideal har följt med. Man kan även se att symmetriska häckar i kvadrater och rektanglar troligen förekommit och detta är ju något som man fortfarande kan se i moderna trädgårdar. Från och med 1500-talet ökar den information och källorna vi har om trädgårdar, vi har plötsligt en bredare tillgång till planritningar, detaljer om växter men det börjar även komma böcker om hur trädgårdarna ska skötas. Detta material blir även bredare och bredare desto fler undersökningar som görs (Taylor 1983:41). Från mitten av 1500-talet till det tidiga 1700 -talet ser vi fortfarande en kärlek för vatten och terrasser i de formella makträdgårdarna som anläggs, men även kanaler och större kullar förekommer. Detta leder till att många av dessa äldre trädgårdar lämnar tydliga spår i landskapet som arkeologer senare kan ta hjälp av när de letar efter dem (Taylor 1983:41).

Likt de romerska och muslimska trädgårdarna är många av designvalen gjorda utifrån ideal och maktsymbolik, man kan se bland annat se att ju lägre i samhället man står desto mindre pampiga trädgårdar och desto längre tid tar det för de ideal som finns att synas (Taylor 1983:41). I en del

engelska källor kallas de pampiga dekorativa statusträdgårdarna för "Pleasure gardens" (Taylor 1983:41).

De senaste åren har det kommit två band som behandlar Sveriges trädgårdshistoria, vid skrivandet har oturligt nog inte det andra bandet som behandlar större delen av tidsperioden för denna uppsats kommit ut än och därför kan den inte inkluderas.

Idag delar vi inte upp trädgården i olika delar på samma sätt som man gjorde för bland annat 400 år sedan, idag är allt bakom huset samma trädgård i de flesta fallen. Vissa delar upp grönsaker och blomsterbäddar men för de flesta kallas det trots det "samma trädgård". Men under till exempel 1600 talet skiljde man på olika trädgårdar. I Johan Ahlich bok från 1722 kan man redan i titeln se en upp delning "Den svenska lust- örte- och trä-gården" (Wahlsteen 2007:11) och man kan inom de medeltida klosterträdgårdarna också se en uppdelning, ett tydligt exempel är St Gallens klosterplan (fig 3) från 800 tal (Codex Sangallensis). Det förekommer dock trädgårdar där köksväxter och prydnadsväxter samsas om utrymmena, bland annat i Hans Rasmusson Raszmusson Blocks *Horticultura Danica* från 1647 (Wahlsteen 2007:12).

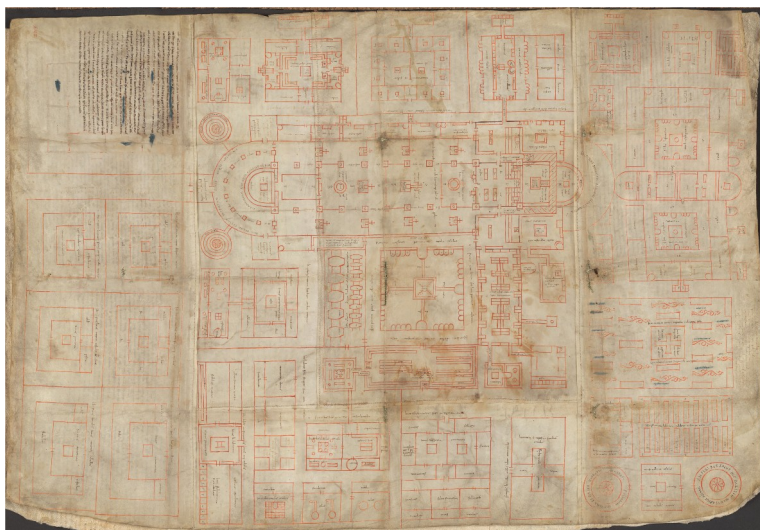

Fig 3: St Gallens klosterplan

2.2 1700 - och 1800-talets trädgårds ideal

Översikt

Inom den svenska trädgårdshistorien under 1700- och 1800-talet är det två huvudsakliga stilideal som syns. Det ena brukar kallas det franska idealet och det andra går under namnet engelska idealet.

Franska/barock-idealet: Namnet ”Franska trädgårdar” börjar användas under 1800-talet. Innan dess kallas de ofta barockträdgårdar då de främst tar sin inspiration från de franska barockträdgårdarna som till exempel Versailles slottsträdgård. I dessa trädgårdar spelar vatten en stor roll, som fontäner och spegeldammar, vilket känns igen från de första trädgårdarna i antikens Rom. Utöver vatten är även geometrin viktig. Raka gångar, väl beskurna buskar, parterr (långa regelbundna planteringar intill huvudbyggnader), långa smala rabatter med blommor och formade buskar (Nilsson 2011).

Det är redan under 1500 talet som de som kommer att kallas franska trädgårdar börjar. Vi blir influerade av Nederländerna och Tyskland vilka själva blivit inspirerade av Italien och Frankrike där det antika formspråket syns. Detta är renässansen och den kommer till att spela en stor roll för trädgårdarna i Europa. Utöver formklippta buskar och träd ser vi också intåget av buxbom i Europa som används under många hundra år för inramning av olika typer av trädgårdar, Uranienborg på Ven är ett sådant Nordeuropeiskt exempel (Jakobsson 2013:204f). Vi kan se inramningen av områden med buxbom även idag men då främst på kyrkogårdar. Runt 1610 ökar mängden adelsgods och därmed ökar även trädgårdsanläggningarna. I danska Skåne anläggs trädgårdarna mer fria från byggnaderna än de görs i Sverige (Jakobsson 2013:205). Från mitten av 1600-talet börjar vi se ett mer generellt accepterat formspråk för trädgårdarna i kombination med byggnaderna. Det är nu lustgården får en tydligt mer framträdande roll än bland annat nyttoodlingar som lägg mer till sidan av godsen. Syrenen och kejsarkronan börjar användas i trädgårdar (Jakobsson 2013:206).

Under mitten och senare halvan av 1600 talet kan man se Gabriel De la Gardies trädgårdsidéer, han tar hjälp av en fransman Jean de la Vallée och tillsammans drar de i gång det nya i Sverige. Storslaget, långa alléer, kanaler och en kombination av det nya franska och de äldre renässansdragen syns. En svensk arkitekt och trädgårdskapare var Nicodemus Tessin och år 1662 får han i uppdrag att rita en ny trädgård för Drottningholms slott, 1681 tar hans son över jobbet efter år av studier i Frankrike varifrån han nu tagit med sig det nya hem (Flinck 1994:39; Olausson 2013). 1728 tar Carl Hårleman över, även han utbildad i Frankrike. Han kommer till att bli en av de främsta trädgårdsarkitekterna för sin tid, Olausson (2013) beskriver hans stilideal som en stil där han använder sig av osymmetriska former för att skapa en symmetrisk helhet (fig 4). Han korsar senare nyttoträdgården med lustträdgården, en föregångare till det senare kallade fêrme ornée (Olausson 2013:211). Gustav den III intresserade sig också för trädgårdar och både ritade och anlade några trädgårdar, intressantast är nog att 1772 har Gustav den III börjat rita engelska parker men de börjar inte dyka upp runt adelsgodsen förrän 1780 i samband med Fredrik Magnus Piper (Olausson 2013:212).

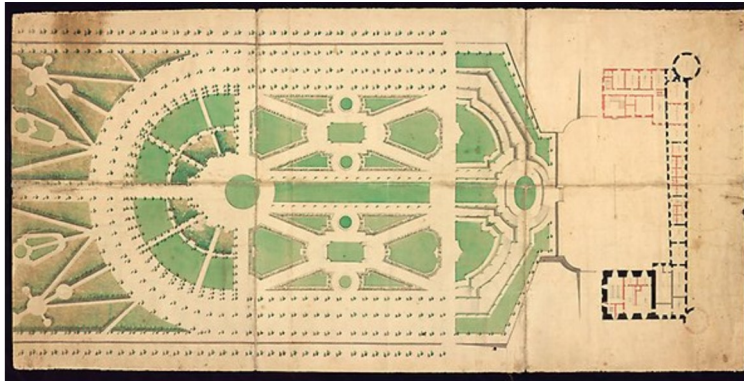

Fig 4: Hårlemans skiss av Uppsala slottsträdgård

Under 1700-talet blir det mer accepterat även för adelsmän att smutsa ner sig i odlingssyfte, tidigare såg man ner på de adelsmän som ville ägna sig åt jordbruket själva (Andreasson 2007:7). Under 1700-talet gång ser vi båda de trädgårdstyper som hamnar i fokus för skrivandet av denna uppsats, den geometriska franska och den romantiska böljande engelska. Den franska är den tidigare av de två och kallas även för barockträdgårdar. Dessa trädgårdar hade sina rötter i 1600-talet och det delvisa målet med det strikta upplägget var att ordna den natur som många ansåg skrämmande och annorlunda (Nilsson 2011).

Den barockstil som kommer att dominera Europa är skapad av André Le Nôtre (Flinck 1994:39). Parterren med mönster planterade blommor, boskéer intill parterren, kvarter fyllda med träd, klippta gångar och rum. Längre ut placerades en park med raka alléer för att leda blicken ut till den vackra miljön. Till skillnad från i renässansträdgårdarna där blomster och kökskvarter låg sida vid sida började man dela upp det under Barockträdgårdarna, då man anlade fruktträdgårdar och köksträdgårdar bakom häckar och murar (Flinck 1994:39). Därigenom återskapar man medvetet eller omedvetet de medeltida klosterodlingarna. Detta franska barockideal anpassades efter både natur och klimat men också efter de tankar som de svenska trädgårdsmästarna själva bar på (Flinck 1994:39). Orangerierna var också på intåg och väldigt populära, de började byggas i slutet av 1600-talet men fortsatte byggas och ökar i popularitet under 1700-talet (Flinck 1994:43f).

1700-talets trädgårdar följer de tidigare barockmönstren men ofta i mindre skala då Karl XI's reduktion hade minskat många adelsfamiljers marktillgångar. Vi ser en uppgång av prydnadsträdgårdar av högreståndskaraktär även utanför adelsståndet. Präster, bruksägare och

handelsmän är några bland de nya trädgårdsägarna. Linné och hans studier blir populärare och växtinventeringar görs, frön och växter från Uppsala botaniska trädgård där Linné var föreståndare under en period skickades till trädgårdsägare (Flinck 1994:47). Målade figurer placerades i trädgårdar från 1600-talet och fram till slutet av 1800-talet (Flinck 1994:54f). En del diskussioner kring de svenska trädgårdsmästarna förekom under 1700-talet, vissa sa att trädgårdsmästarna må känna sitt kallare klimat men bar de verkligen med sig den nyaste tekniken och modet från kontinenten? Peter Lundbergs ”Then rätta Svenska Trädgårds-praxis” utkommer första gången 1754 och sålde bra (Flinck 1994:55).

Engelska idealet: Detta blir populärt under sent 1700-tal i Sverige och får sitt namn från att den tagit inspiration från de engelska landskapsparkerna som utvecklas under 1700-talets gång. Dessa parker skulle vara lummiga och naturliga och blev en kontrast till de tidigare franska barockträdgårdarna där formella geometriska former var idealet. Man skulle anlägga en promenad/upplevelse som man kunde följa genom det vilda landskapet med vackra blickfång i formen av bland annat minnesmärken och statyer. Målet var det vackra naturliga och vilda (Andreasson 2007:11). Idealet speglar ett nytt tankesätt och en helt ny kultur som framkommer, den speglar nya idéer och filosofi i sitt mer naturliga och vilda ideal (Nilsson 2011:12).

1800-talet: 1811 grundläggs Kungliga Svenska Lantbruksakademin. Denna institution skulle främja alla former av jordbruk i Sverige. I början av 1800-talet fanns det endast ett fåtal plantskolor och ställen där man kunde köpa in frön, tidigare hade man inom adeln köpt nästan alla växter till sina parker från utlandet (Andreasson 2007:7). De trädgårdarna som tillhörde de högre stånden var oftast prydnadsträdgårdar och då det endast var ett litet antal människor som tillhörde detta stånd fanns det inte någon större mängd av dem. Adeln anlade några men de fanns främst i södra och mellersta delarna av landet, medan prästerna som var ägare till de andra fanns över hela landet då de fanns i varje socken (Andreasson 2007:10).

Till skillnad från de lägre stånden där trädgården nästan alltid var fylld med praktiska jordbruksväxter, var de prydnadsträdgårdarna av de högre stånden främst utförda med en vacker miljö i fokus. Det skulle fungera som ett grönt vardagsrum mer än ett försörjningsutrymme. Dock ska man komma ihåg att utöver de endast vackra parkdelarna förekom även nyttoodlingar. Frukter var bland annat väldigt populära och man anlät utbildade trädgårdsmästare för att sköta det (Andreasson 2007:10). En herrgårdsträdgård under början av 1800-talet hade främst tre

beståndsdelar, en geometrisk fransk barockträdgård, en folkloristisk vild engelsk park och en praktisk nyttoodling (Andreasson 2007:10).

Det förekommer en del växter nämnda i de äldre texterna från 1600- och 1700-talet. Frågan är om dessa växter som de högt aktade trädgårdsvetarna från denna tid skriver om faktiskt går att återfinna i det arkeologiska materialet från högreståndsträdgårdarna, som dammar och kullar. Vi vet att Hertig Karl vid Nyköping beställer hem bland annat körsbärsträd, bok, ekollon, hagtorn och ekplantor till häckar under 1570-talet (Flinck 1994:23). Konceptet av en inhägnad trädgård hos adeln började med att man omringade med plank men Schering Rosenhane skriver kring 1660 att man i stället bör ha en tätt välklippt hagtornshäck som man blandade med rosor för att få variation bland blommorna (Flinck 1994:29f), här ser vi en återkoppling till Karl Hertigs inköp ca 100 år tidigare. Rosenhane berättar även om att alléer runt gårdsplanen är ofta av olika lövträd, men även gran, tall och cypress så det förekommer grönska både sommar och vinter (Swederus 1886/2013:12). Nere på kontinenten planterade man träd inne i odlingskvarteren men i Sverige behövde växterna det solljus som fanns tillgängligt (Flinck 1994:31). Detta är vår första indikation på anpassning utifrån den geografiska hemvisten av en anlagd trädgård.

Under 1800-talet ser en ny filosofi och politik etableras med den växande urbaniseringen, landskapsparker (Nolin 2023:30). Landskapsparkerna placeras nästan alltid centralt på tomterna, det fanns paviljonger, gångsystem och prydnader så som statyer. Landskapsparkerna går även under namnet engelsk park (Nolin 2023:40). En tydligare skillnad mellan 1700-talets engelska parker och 1800-talets är det senare århundradet bär en mer nationalistisk anda. I parkerna börjar det mer och mer förekomma minnesmärken eller byggnadsverk refererande till historiska händelser. I en del parker använder man sig av de inhemska redan växande träden men i vissa fall odlar man ädellövträd så som parklind i stället (Nolin 2023:41). Det exotiska skulle också finnas för att hänvisa till länder längre bort, till exempel aprikoshus, melongravar och turkiska kiosker. Samtidigt växer en romantisk syn fram och detta syns i hur man knyter äldre mytologi till sina trädgårdar. Det pittoreska och idylliska blir ännu viktigare, med broar över porlande bäckar, lövsalar (Nolin 2023:41).

3. Frisens park - Uppland

3.1 Bakgrund

Frisens park ligger idag på vad vi kallar Djurgården i Stockholm. Djurgården har en lång historia men, parkens historia börjar under 1700-talet. Runt mitten av århundrandet låter man människor i

de kungliga kretsarna köpa mark och ibland skänktes delar av Djurgården. År 1759 förvärvar Bokhållaren Isak Kierman det så kallade "Jägarbostället". Egendomen får namnet Bergsjölund och byggnader och park anläggs. Det är just denna park som senare kommer att bli känd som Frisens Park efter ägaren av den från slutet av 1700-talet och det tidiga 1800-talet, Carl Magnus Fris (Stenholm, Lindeblad & Ranheden 2024:8). Topografin i parken består av nivåskillnader, uppstickande delar av berg, vilket visar att detta parken är anlagd med sina förutsättningar i åtanke. Man har velat förstärka de förutsättningar och naturområden som finns med alléer och utsiktsplatser. Det är även en välbevarad park där man än idag har många synliga element kvar. Det är en tidigt anlagd engelsk park, tidigare än de senare anlagda som ritades av Fredrik Magnus Piper 1780. Det finns samtida källor som tyder på att parken var en nymodighet när den anlades (Stenholm, Lindeblad & Ranheden 2024:8).

3.2 Trädgården

Det finns en större antal kartor tillhörande denna park från 1700-talet och framåt. Första gången parken syns på en karta är 1773. Lantmätaren beskriver då med att det söder om byggnaderna finns en trädgård eller parterre och invid vattnet finns ett stort vackert lusthus. Lantmätaren nämner även förekomsten av bland annat ekar, björkar, aspar och hasselbuskar. Jämte parterrererna ska även jordvallar för just promenader finnas. Detta är stommen som senare parker bygger på (Stenholm & Lindeblad 2024:9). Nästa karta är från 1777. Även här finns det en kartbeskrivning från lantmätaren. Kartan berättar bland annat att den struktur som fanns i den äldre parken är behållen men att man lagt till nya promenadvägar, och därmed skapat ett nytt rörelsemönster i parken. Även nya platsbildningar har bytt ut äldre. Framför byggnaderna har man anlagt damm, boskéer och alléer. Även här får vi en lista av trädsorter: ek, björk, surapel, lind, asp, rönn, al, tall, gran, hassel och hägg. Det går även att läsa sig till att parken under denna uppmätning är under förändring då det nämns att det finns nyplanterade träd och planteringar som inte är klara (Stenholm & Lindeblad 2024:10).

År 1792 köper Fris platsen och han ska ha lagt stora summor på att rusta upp och göra parken ännu vackrare. En karta från 1794 (fig 5) kan man se att Alléer och nya byggnader finns i parken, men även en bro är nu ritad över dammen (Stenholm & Lindeblad 2024:10). Lantmätaren markerar även ut en obelisk på området, ovanpå en konstgjord kulle vilket fortfarande går att se idag. När Fris dör tar hans fru över men hon har inget vidare intresse för parken och den förfaller. Kungl. Djurgårdens förvaltning köper den 1838 och den blir ett populärt besöksmål (Stenholm & Lindeblad 2024:11).

Det finns även dammar i Frisen park likt så många andra parker från perioden, dessa syns första gången på en karta 1777 och benämns då som "Reservoir". Det finns även ett dike som ska leda in i dammen, men under utgrävningarna våren 2021 hittar man inga spår efter diket. Dammen ligger på samma plats även på den yngsta kartan från 1832 (Stenholm & Lindeblad 2024:12). När man senare gräver ut dammen skyddar man potentiella kringliggande lämningar och gräver ut den tills grundvattnet stiger. Endast en liten del av dammen undersöktes inte då det fanns skaderisk på en närliggande eks rötter (Stenholm & Lindeblad 2024:15).

Fig 5: Utsnitt av karta över Frisens park 1794.

Dammen är omgiven av berghällar till viss del och detta har troligen delvis styrt formen för dammen, men man har även sprängt bort delar av berget för att medvetet forma den. Man lokaliserade även det brofundament som bör tillhöra den tidigare nämnda bron på kartan från 1794 (Stenholm & Lindeblad 2024:17). Fyllnadslagret från dammen innehöll stora mängder blandat material, vinglas, flaskor, ben, fajans, flintgods med mera. De mesta går att datera till 1800-talet med en del daterat till sent 1700-tal och 1900-tal. Troligen har man börjat fylla igen dammen under 1800-talets mitt (Stenholm & Lindeblad 2024:18). Man hittade i kanten intill den västra allén två stensatta kanaler som troligen lett vattnet in till dammen, marken sluttar även naturligt ner mot dammen på denna sida (Stenholm & Lindeblad 2024:21). En av kanalerna fann man mynna ut till en djupare grop liknande en brunn. Kanske har detta varit en del av någon av de vattenspeglar synliga på kartan från 1777. Det förekommer även en tydlig brunn norr om dammens norra ände, i vilken enstaka keramikfynd från 1800-tal hittats i botten (Stenholm & Lindeblad 2024:24). Flertalet gångvägar hittades i området kring allén, och den västra kanten av den västra gångvägen stämmer

väl överens med 1777 års karta (Stenholm & Lindeblad 2024:27f). Annat som hittades längs västra sidan av allén var bland annat en körväg och planteringsgropar som stod parallellt till denna väg, troligen har det stått buskar. Denna tolkning har gjorts utifrån groparnas förhållande till varandra samt dess gropdiameter (Stenholm & Lindeblad 2024:29).

En botanisk observation gjordes i juni månad under undersökningsperioden, de lövträd som förekommer är huvudsakligen ek men även lind, lönn och alm med inslag av hästkastanj, oxel, bok, körsbär och hägg (Stenholm m. fl. 2024:39). Bland buskarna som går att hitta finns, slån, rosväxter, hagtorn, och hallon. Rosväxterna består bland annat av stenros (Stenholm m. fl. 2024:41). Söder om dammen finns den rikaste örtfloran på området, medan slutningen uppåt från dammen mot norr idag bär ett nästintill täckande bestånd löktrav (Stenholm m. fl. 2024:42). Söder om dammen hittar man bland annat, viol, vitsippa, parksmultron och förgätmigej (Stenholm m. fl. 2024:46). Stenholm (2024) skriver att vid de botaniska observation hittade han väldigt få växter som man normalt sätt förväntar sig i en traditionell park, men att det beror på definitionen. Få av de växter observerade är icke inhemska/naturligt förekommande. Det går att tolka som att växterna mycket väl kan vara förvildning och naturaliserade efter många år men att detta är i den engelska park delen utesluter inte att de även kan ha blivit planterade vid något tillfälle.

3.3 Analys av Frisens park

De undersökningar som gjorts i Frisens park har fokuserats på den engelska parken. Som nämnts är detta en av de tidigaste anlagda engelska parkerna i Sverige vilket gör den till ett intressant exempel. Tyvärr finns det alltid svårigheter med undersökningar där biologiskt material är i fokus och det ser vi även här. Det som man funnit under utgrävningar är kanaler och dammar men även alléer. Alla tre saker som varit viktiga för den statussymbol trädgården blir åt sin ägare.

I Frisens park ser vi en del av de ideal vi kan förvänta oss för den tidens engelska park. Utöver utgrävningarna är kartmaterialet bra i fallet Frisens park. På kartorna ser vi de vattenformationer och dammar som varit viktiga och populära sedan parkernas begynnelse men vi ser även alléer och boskéer vilka är populära i de tidigare franska trädgårdarna. Så trots att Frisens park har en tydligare och mer utvecklad engelsk park än de har en fransk så ser vi ändå att det äldre stildraget finns kvar. Detta leder i sig vidare till tankarna kring vilka delar man ansett var de viktigaste. Det känns möjligen självklart att påpeka att vattenformationer verkar vara en av de saker som människor genom historien ansett vara det viktigaste i sina prydnadsträdgårdar då dessa formationer finns kvar och har fått ta gott om plats i de engelska delarna. För det franska idealet i Frisens park kan man se

ett fokus på det symmetriska boskéerna. Kanske är det också så att man anser att boskéerna är lummiga och romantiska nog att man gärna behåller dem trots att man vill modernisera och för nya med den engelska parken.

Det gjordes en växtinventering av området samt en del träd omnämns på kartorna. Det är svårt att få fram några exakta tankar varför vissa träd och växter valts av de få vi har belägg för men för engelska parken där man strävat efter ett lummigt romantiskt intryck är det kanske inte konstigt att man valt många stora lövträd till parkerna.

4. Axmar Bruk – Gästrikland

4.1 Bakgrund

Axmar Bruk är som hörs på namnet ett äldre bruk. Mer specifikt just ett järnbruk grundat runt 1670 av Claes Depken som var bergmästare (Lindeblad m.fl. 2018:5). Det säljs dock ganska omgående till Albrekt Behm (Blennå m. fl. 2022:27). Bruket hölls i drift fram till 1927 och sedan 2012 är det ett av Sveriges många kulturresevat (Lindeblad m.fl. 2018:5). Under tidigt 1700-tal bränns Axmar bruk ner av ryssarna likt många andra ställen runt om i Sverige. Dess byggnader återuppbyggs av en kvinna vid namn Brita Behm, och man kan under arkeologiska undersökningar se att huvudbyggnaden står på samma plats fram till 1950-talet (Lindeblad m.fl. 2018:5). Vi kan med hjälp av växtinventeringen från 2016 se att de finns äldre växter bevarade. Den äldsta kartan över bruket är från 1820 och visar kryddgårdar och fruktträdgårdarnas dåvarande platser (Lindeblad m.fl. 2018:5). När man undersökte området vid en arkeologisk grävning fann man lämningar efter en gång som ledde upp till huvudbyggnaden och denna kunde man datera äldsta beläggningen på till 1670-tal. Intill gången och byggnaden upptäcktes även en planteringsbädd som var stensatt. Under 1850-tal flyttar man en del av bruksverksamheten, bland annat smedjorna, till hamnen och där dessa legat anläggs en engelsk park och här bygger man ”nya slottet” som är rivet idag (Lindeblad m.fl. 2018:6).

Järnmalm skickades till Axmar bruk från fler ställen i landet, bland annat Luleå och Dannemora. Det var med andra ord väldigt viktigt att bruket låg nära till en hamn, även om detta gjorde bruket till ett lättillgängligare mål när ryssarna brände ner det 1721. Det finns inga förstahandskällor från denna period om odlingarna på området. Under den tidigare nämnda odlingsbädden hittades även rester av bränt trä vilket kanske tillhört det hus som brändes ner. Detta kan innebära att odlingsbädden är byggd i samband med när Brita återuppbygger huvudgården 1724 (Flinck m.fl. 2017:9). Flinck (2017) har tolkat bänken som en plantlave. Huset ärvs av Britas son Karl Albrekt

Rosenadler som 1757 river huvudbyggnaden och bygger en ny. Trots detta används inte huvudbyggnaden som bostad utan mer som förvaltarbostad med rum där övernattning är möjligt. År 1777 får det är en ny ägare i David Schinkel och platsen moderniseras. Detta gäller även trädgården. Nya fruktträd, en park anläggs och lusthus byggs. Han prövar även att odla träd som annars oftare växer i de mildare odlingszonerna så som ek, oxel och andra lövträd. 1807 skapar han ett fideikommiss. Schinkels son ärver 1807, och 1818 adlas sonen Schinkel. Sonen Fredrik hade inte ett affärssinne och när han dör har han höga skulder (Flinck 2017 m.fl.:9).

4.2 Trädgården

De äldsta förstahandskällorna vi har från trädgårdarna kring Axmar bruk är kartor från 1817 och 1820 där man kan se att de fanns gårdsplaner på båda sidorna om huvudbyggnaden. Södra gårdsplanen har samma bredd som byggnaden och man antar att den omgivits av någon form av staket och träd. Den norra gårdsplanen var mindre (Flinck m.fl. 2017:9ff). Vid ett tillfälle fälls en skogslönn (*Acer platanooides*) som man kunde datera till 1770-talet (Flinck m.fl. 2017:12) man kan då gissa att det är David Schinkel som planterar denna under den tid då han experimenterade med lövträd. Lönnen är ett träd som ofta använts i alléer och som vårdträd (Mossberg m.fl. 2003:382). Det har vid tillfällen i det trädets liv funnits andra liknade träd på gårdsplanerna då likadant toppkapade, möjligt att de planteras för att ge skugga och minska damm. Skogslönn är ett av de träden som blir populära prydnadsträd under 1700-talets mitt (Flinck m.fl. 2017:12). Bortom den norra gårdsplanen har en kryddträdgård legat med bäddar och land och sedan har en mindre kryddträdgård även legat intill huset, kryddträdgård i detta sammanhang är vad vi idag hade kallat ett trädgårdsland. Man odlar olika växter för matbruk. Norr om Kryddgården låg en trädgård avsedd för speciellt fruktträd. Jorden i detta område är väldränerat och stenigt vilket troligtvis gjort att körsbär i främst odlats här då de gillar denna typ av väldränerad och magrare jord. Öster om ladugården låg ”potatoesland”, då potatis blev populärt att mer allmänt odla i början av 1800-talet (Flinck m.fl. 2017:12). Längs vägen från huvudbyggnaden till bruksområdet fanns också odlingsytor, troligen har dessa varit inhägnade, troligen krydd- och kålgårdar (Flinck m.fl. 2017:12). Dessa trädgårdars huvudsakliga har nog varit försörjning snarare är prydnad.

Vid de arkeologiska undersökningarna av trädgården öppnas fem olika schakt i vad som kallas ”Växthusträdgården”. Man mätte även in tre synliga lämningar, som handelsbod, trädgårdsmästarbostad och en upphöjd odlingsbädd (Lindeblad m.fl. 2018:9ff). Man placerar ett schakt över där kartan från 1820 visar att en kålgård ska ligga och i detta schakt stöter man på ett 0,7 m tjockt fossilt odlingslager, dock matchar ytan inte helt med kartan och man tolkar att det är

från en äldre kålgård (Lindeblad m.fl. 2018:13). Ett äppleträd som noterades under växtinventeringen är troligen en ”Transparente Blanche” vilket är ett äppleträd som kommer till Sverige i slutet av 1800-talet (Hjalmarsson 2023:Transparente Blanche).

Häckarna längs kanalen är av al och detta kan man även se i häckar på sörmländska herrgårdar där det varit fuktigt. Flinck (2018) skriver att detta även går att se på Åkerö i deras vattenlabyrint från 1700-tal, men även i Björksunds infart som även den är från 1700-tal. Många av de växter som inventerades kan ha planterats redan 1870 (Lindeblad m.fl. 2017:21).

Idag är en av de mest iögonfallande delarna av trädgården den Engelska parken, stora träd och en omgivande stenmur. De trädgårdsarkeologiska undersökningarna i både engelska parken och omgivande trädgård började 2016 på initiativ från Gävleborgs Länsstyrelse. Informationen och de resultatet man kom fram till används till den restaurering som trädgården genomgått. De arkeologiska undersökningarna har huvudsakligen pågått i de tre delarna av trädgården, Växthusträdgården, Herrgårdsträdgården och den Engelska parken (Blennå m. fl. 2022:27).

Växthusträdgården: Idag är växthuset från 1870 på platsen café och omnämns ofta ”Orangeriet” då det är dess benämning på en odaterad plankarta. På de kartor från 1820 och 1883 omnämns det dock som växthus. På kartan från 1883 ser vi att växthusträdgården varit ett stort område på ca 2000 m² som varit uppdelat i kvarter med gångvägar där allt från fruktträd till grönsaker odlats. Storleken indikerar att trädgården både försett bruket och även lämnat ett överskott för försäljning av grönsaker och frukter. I början var det väldigt övervuxet och svårt att urskilja något annat än trädgårdens gränser tack vare de äppleträd på rad söder om växthuset och den hagtornshäck i öster och vinbärsbuskarna i väster (Blennå m. fl. 2022:32). Växthusträdgårdens gångar var en av de första observationerna, i en nyttoträdgård var det gångarna som styrde rörelsemönstret och utseendet, funktion och utseende. Det visade sig att området har medvetet blivit utplattat innan trädgården anlagts. Först slaggs och sedan ett lager odlingsjord i de områden man tänkte använda som odlingskvarter. Gångarna har legat i ett kvadratisk mönster som endast till viss del faktiskt matchar med de kartor som finns. Bredd och placering stämmer inte riktigt överens och det finns gångar på området som ej syns i de kartor som finns tillgängliga. Det är fullt möjligt de gångarna är äldre än de kartor som finns. Entrégången är bredare och tyder på att det gått att använda den som transportled medan de andra gångarna är 1,2 m breda, vilket blir ca 2 alnar (Blennå m. fl. 2022:33). I växthusträdgården har gångarna varit täckta med ett gulbrunt grus och är troligen lokalt (Blennå m. fl. 2022:34). Skärvor efter planteringskrukor hittades och går troligen att koppla till Bobergs

fajansfabrik i Gävle (sent 1800-tal) (Blennå m. fl. 2022:34). Odlingsprover togs i hopp om att få reda på vad som kan ha odlats men man fick endast fram en förekomst av granbarr vilket kan indikera att det används som frostskydd och täckmaterial (Blennå m. fl. 2022:34). Man kan utifrån undersökningarna återskapa de rektangulära odlingskvarteren och dess gångar, äppleträd har planterats i kvarterens hörn. Man har även flyttat på bärbuskar och häckar kompletterats (Blennå m. fl. 2022:34).

Herrgårdsträdgården:

Man kan ana en kulle där byggnaden har stått, dock finns det inte några synliga spår efter trädgårdsodlingarna ovan marken. På kartan från 1820 kan man se omfattande odlingar runt herrgårdsbyggnaden. Lantmätaren har beskrivit tre trädgårdar i byggnadens närhet, kryddgårdar, trädgårdar och potatisland. Där växthusträdgården nu ligger ser man en kålgård på kartan, men benämningar kan skilja sig från lantmätare till lantmätare och detta bör kommas ihåg vid läsning av äldre kartor (Blennå m. fl. 2022:35). När dessa husnära odlingar börjar användas vet vi inte men det är ofta dessa legat på samma plats i århundrade medan grödorna skiftat (Blennå m. fl. 2022:35). Framför herrgårdsbyggnaden hittades en 1,8 m bred gång/väg som är som äldst daterad till 1670 när bruket anläggs, och den odlingsbädd som är hittad och stenkantade är daterad till 1700-tal, eller möjligen tidigt 1800-tal, den verkar vara anlagd i samma skede som det importerade materialet glimmerskiffer används till gången/vägen upp till huset. Det krävs ytterligare arkeologiska undersökningar för en restaurering av området (Blennå m. fl. 2022:36).

Engelska parken: anläggs efter att hyttområdet flyttats, gamla produktionsområdet blir lustpark och statusmarkör för ägaren. Det böljande landskapet är anlagt med hjälp av tjocka lager slagg som fått skapa formerna. Detta gör att parken utgör en stark kontrast till det omkringliggande landskapet av skog och storblockig moränmark (Blennå m.fl. 2022:36). I parken finner man vindlande gångvägar, stensatta kanaler, konstgjorda vattenfall och vattenspeglar. ”Slottet” är centralt placerat med parken som omgivning, vid sågdammen bygger man ett lusthus vilket omgivs av askar, lindar, almar och lärkträd. Båda kan ses på fig 6. En kallmurad stenmur inhägnar även detta område. Man sätter igen tidigare kanaler för att höja vattennivåerna just för vattenspeglarnas skull. Troligen kommer inspirationen från engelska parker i området, kanske Forsmark och Söderforsbruk, dock är dessa tidigare anlagda än den i Axmar bruk (Blennå m.fl. 2022:37). Gångarna man hittar vid undersökning är mer vindlande än de som syns på kartan från 1883. Gångarna varierade något i bredd mellan 1,2 och 1,8 m och gruset matchade det som funnits framför herrgårdsbyggnaden.

Gruset här är hämtat utifrån medan gruset i växthusträdgården är lokalt. Detta tyder på en skillnad mellan prydnadsparken och nyttodelarna av trädgården.

Man börjar anlägga parken 1860. Denna del följer de parkideal som kommer hit under slutet av 1700-talet. Böljande landskap, slingrande vägar, smala vattendrag, vattenfall och broar. Även lusthus, tempel, grottor statyer och urnor. Tack vare en inventarielista från sent 1800-tal vet vi att statyer av bland annat trä och zink funnits på plats (Lindeblad & Blennå 2023:9). Målet med den utgrävning som gjordes var bland annat att kunna återupprätta vägarna genom parken för att bidra till trädgårdens helhetsupplevelse. Gångvägar i parker är en av de viktigaste delar i och med att de leder människorna genom trädgården och därmed styr vad man ser och delvis hur det upplevs. Därför var dessa viktiga att hitta inför en restaurering (Lindeblad & Blennå 2023:11). De grusvägar man hittat har legat precis under gräset och varit väldigt välbevarade, och dessa har i sin tur vilat på ett utjämningslager av slagg. Vägarna stämmer även övergripande överens med den kartan man har från 1883 (Lindeblad & Blennå 2023:13).

Fig 6: Herrgården "Slottet" och lusthuset

4.3 Analys av Axmar bruk

Axmar bruks trädgårdar blev undersökta i restaurerings syfte och då gjorde man en genomgång på de större trädgårdarna. Vi har Växthusträdgården, Herrgårdsträdgården och den Engelska parken. Växthusträdgården bar en del av den symmetrin som är att förvänta sig av en köksträdgård. Det äpple som vi vet vad det är för sort indikerar att man definitivt använt trädgården under en lång period då vi ser att orangeriet/växthuset finns redan 1820 tal. Byggnaden är ett av de ideal som

förekommer oftare vilket indikerar att det är ett populärt bygge att ha i sin trädgård.

Herrgårdsträdgården å andra sidan bär fler spår av barockträdgårdarna, vi har den grusväg som går att datera till 1670- och de lager som är daterbart till 1700-talet som även är kopplade till den stenkantade odlingsbädden. Det bör gå att anta att det har funnits åtminstone en parallell bädd till denna då de ofta kommer i par/parallella uppsättningar under 1700-talet. De växter man fått fram är endast barr från växthusodlingarna vilket nog snarare är barr från granruskor med vilka man täckt över växter som frostskydd än att det odlats. Utöver det kan vi endast anta utifrån de namn vi har för trädgårdar, så som kryddträdgården, som troligen haft örter och grönsaker. Men även potatislandet, som man kan anta att potatis odlats i.

Den del av trädgården som vi har mest information om kring är Engelska parken, vi kan se en del av de ideal som man förväntar sig i en engelsk park. Den Engelska parken i Axmar bruk är en relativt ung engelsk park som anläggs mitten/slutet av 1800-talet, 1860 ungefär. Men trots detta finns fortfarande slingrande stigar, vattenspeglar, lusthus och lummiga lövträd. Det har även funnits statyer placerade igenom parken, och allt detta är sedan inhägnat med en kallmur. När man gör undersökningarna ser man att de vägar man hittar är mer vindlande än de vägar man ser på en karta från 1883, så endast på de 20 åren har man ändrat upplägget i parken. Återigen finns det inte många specificerade växter inom Axmar bruks parker utöver barren från odlingsbäddarna och de fyra trädsorter funna i Engelska parken, ask, lind, alm och lärk.

5. Diskussion, Jämförelse och slutsats

5.1 Trädgårdarna – Frisens park och Axmar bruk

Av de två platser jag valt att ta med i denna uppsats så har de framförallt en typ av park gemensamt och det är den engelska parken. Frisens parks engelska park är ett väldigt tidigt exempel av en engelsk park i och med dess ungefärliga datering till 1770-tal, medan Axmar bruks engelska park är sen med sin datering till 1860-tal. Det är med andra ord nästan 100 år mellan de två anläggningarna av parkerna trots att de bägge två är av den engelska typen. Vi vet att under början av 1800-talet har nästan alla herrgårdar och högreståndsgårdar med självaktning en engelsk park och en fransk barockträdgård. De två trädgårdarna bär på många likheter trots sina 100 års mellanrum, de tydligaste likheterna mellan de två är de vattenkonstruktioner som förekommer. De båda har dammar och kanaler, dock har Frisens park en större damm med kanaler som leder dit vattnet och över denna damm går en bro på kartan från 1794. Axmar bruk har sina vattenspeglar och konstgjorda vattenfall men även kanaler. Invid vattnet i båda parkerna kan vi hitta lusthus och i

båda fallen finns det lövträd i närheten. För Frisens park är det ek, björk, asp, och hassel medan för Axmar bruk är det ask, lind, alm och lärkträd. Men dessa vattenspeglar, träd och hus har legat på ett landskap och även landskapet har man med mänsklig hand format.

I Axmar bruk upptäckte man vid utgrävningarna att den Engelska parken låg ovanpå ett tjock utfyllnadslager av slagg för att skapa just de böljande formerna man vill ha för sin romantiska engelska park. Medan i Frisens parks damm har ett utfyllnadslager av en mängd blandat material som troligen räknats som skräp när det lagts ner då det består av buteljer, vinglas, fajans, ben flintgods och mer. Utfyllnaden i Frisens park går till skillnad från Axmar bruks att datera mer noggrant. Båda parkernas gångar blir också beskrivna som vindlande och grusbeklädda. Dock framkommer det mer information från grusen funna vid Axmar bruk än Frisens park då man kan se att en beläggning av grus från Axmar bruk har blivit dit transporterad och inte är av lokal stenart. Troligen är det så att man tyckt att denna andra stenarten varit vacker och att man då valt att köpa och transportera dit den för att potentiellt sitt utseende för att ge ett lyxigare intryck. Då importerad sten och grus oftast är dyrare än de lokala varianterna. Längs många av dessa gångar och vägar som går att hitta på platserna finns det bland annat alléer längs med vissa och planteringsgropar. Men det är inte endast drag av engelska parker som går att se i varken Frisens parks eller Axmar bruks landskap även om de är de idag tydligaste delarna. Det finns inte särskilt mycket kring de specifika växterna som kan ha blivit planterade utöver de trädsorter vi har källor på. Vid Axmar bruk vet vi till exempel att potatis odlas, troligen runt 1800-tal. Vi har en lista över lövträd och vid en inventering hittas det bland annat ett ”Transparente Blanche” träd vid Axmar bruks växthusträdgård. Häckarna längs kanalen är al och denna kan ha sina rötter i 1700-talet men annars är nog de flesta växterna planterade senare under 1870-tal. Frisens park genom gick även den en inventering av växterna

Båda bär även källor och lämningar av sina äldre tider och det franska barock idealet. Frisens parks kartor visar på en potentiell parterre och framför några byggnader i den engelska parken finns det en boskée vilket är oftare sedd i franska idealet snarare än det engelska. Kartorna från Frisens park berättar att när man anlägger den engelska parken är det främst promenadvägarna man lägger om. Kan det vara så att man valt att anlägga den nya engelska parken ovan på en äldre fransk eller är det så att man väljer att lägga den på ett område som är orört för att få det romantiskt lummiga som är idealet för de engelska parkerna? Vi vet att man sprängt bort delar av berget som parken är anlagd på för att till viss mån format den med mänsklig hand men hur mycket har man egentligen gjort det utöver utfyllnaden i dammen och de bergsdelar man sprängt bort? Från Axmar bruk hittades ingen

liknande information, dock finns det information kring potentiell matförsörjning på Axmar bruk då den växthusträdgård tillsammans med omkringliggande jordbruksodlingar indikerar en försörjning av råvaror till troligen godset men mängden som bör ha varit möjligt att producera indikerar även en möjlig försäljning av råvaror.

5.2 Diskussion av frågeställningar och problematiken

Jag har i vid nästan alla delar av denna uppsats stoppat mig själv för att inte flyga i väg ut i det betydligt mycket större perspektivet. Bland annat valde jag att inte skriva ingående om orangerierna och växthuset som vi möter i en del trädgårdar för oron att det skulle leda skrivandet i fel riktning utifrån de frågeställningar och fokus jag bestämde mig för. För att börja någonstans så kommer diskussionen inledas med att titta tillbaka på frågeställningarna och hur vida det har kommit fram svar på dessa eller ej. De frågeställningar som ställdes i början var följande:

- Kan de ideal som kommer in utifrån under perioden ses i det arkeologiska materialet relaterat till trädgårdarna i fråga?
- Vilka delar av idealen ser ut att väga tyngst i de fall där de går att se i materialet?
- Finns det växter vilka är högre prioriterade för att uppnå de potentiella idealen?

Den första frågan som jag ställde det material som fanns tillgängligt var om vi kunde se de idealen för trädgårdar som under 1700- och 1800-tal i det arkeologiska materialet. Hade det funnits oändligt med tid hade det gått att undersöka ett bredare material för ett utförligare svar men då detta är en kandidatuppsats valde jag att fokusera på två platser. Detta innebär ett smalare material men det har ändå framkommit ett resultat och svar på frågan. I det korta ja, det går att se en del ideal i det arkeologiska materialet. Det längre svaret är istället att det är endast en del av idealen som framkommit från de parker mitt fokus legat på. Då mycket av ett trädgårdsarkeologiskt undersökningsmaterial ligger inom det biologiska fältet innebär detta att mycket av materialet lätt försvinner och bryts ner. Makrofossiler kan många gånger vara svåra att fånga och det innebär att det kan bli svårt att få reda på vad som odlats om det inte är så att växterna fortfarande finns på platsen eller i närheten. Från de trädgårdarna som undersöktes i denna hittades endast granbarr i de makrofossila prover och jordprover som togs och dessa har tolkats som frotskydd och inte att man odlat gran i de odlingsbäddar där det funnits. Men även från de materialet som undersökts i denna uppsats vet vi att promenadvägar och dammar syns under arkeologiska utgrävningar, bland annat som utfyllnadslager och tydliga gruslager. Även odlingsbäddar och gropar där växter stått syns också. Då man kan se dessa lämningar kan man se vart de gått och därmed få sig en idé om det geometriska idealet från barocken syns eller om det vindlande idealet av det engelska syns.

Det förekommer även en del kartor och speciellt i Frisens parks fall är det kartor som också verkligen pekar på specifika växter samt ger oss en översiktsbild. Dock finns det en viss problematik med kartor, dessa kan ofta vara idealiserade bilder med extra detaljer utritade då man oftast velat visa upp hur maffigt och imponerande man har det och därför lägger man till för att imponera. Vilket innebär att det blir lika viktigt att använda sig av kartorna som det blir att ta dem med en nypa salt när man avläser dem.

Detta leder oss in till nästa frågeställning: Vilka delar av idealen ser ut att väga tyngst i de fall där de går att se i materialet? Utifrån det material det går att få tag på för just Frisens park och Axmar bruk kan vi se att de vindlande promenadvägarna i de engelska parkerna är viktiga men även att man planterar stora lövträd och anlägger lusthus invid vattenspeglar är återkommande bilder. Genom hela uppsatsen finns det en röd tråd av just vatten i alla dess former. Fontäner, dammar, vattenspeglar och kanaler, och dessa följer också med som ideal från de absolut första trädgårdarna i bland annat i antika Rom till de som behandlats i denna uppsats som dateras hela vägen fram till 1860-tal. Vilket leder tankarna till att en av de delar som är absolut viktigast i trädgårdarna genom verkligen hela historien är dessa olika sätt att dekorera med vatten. Idealet för hur har sett olika ut men vattnet i sig finns alltid där i någon mån. I fallen Frisen och Axmar bruk är det främst vatten i form av dammar och kanaler. Det förekommer mer individuella delar av idealen som ser ut att väga tyngre än andra delar. Inom de franska ser vi boskéerna och parteerna och dess geometriska struktur och inslag av dessa syns både i Frisen och Axmar bruk. För det engelska ser vi ett tydligt behov av det vilda och lummiga med lövträd och kulturväxter vilket är det som skiljer engelska parkerna från alla de andra delarna av en herrgårdsträdgård, det anlagda vilda med mycket inhemska växter. Men hur är det då med tredje frågeställningen; vilka växter används mest?

Denna frågeställning tillkom sist utifrån ett personligt intresse för olika typer av kulturväxter och historiska växter, så som hjärtstilla, mönjeliljor och rölleka (fig 7). Så när denna frågeställning tillkom var det egentligen ur ett personligt perspektiv men som senare visade sig vara en del av helheten som faktiskt även kunde bidra till forskningen. Det visade sig dock under arbetets gång att jag inte skulle få särskilt många specifika växtarter utöver trädvarianter så som lind, lärk och äpplen. Vilket har lett till att de ända växterna frågeställningen går att besvara med är att lövträd överlag verkar ha varit utomordentligt viktiga för de engelska parkerna även i Axmar bruk som ligger något mer norrut än Frisens park. Det har kommit fram svar på alla de frågeställningarna som ställdes även om den sista kanske inte blev lika bred i sitt resultat som jag hade hoppats på när arbetet började då jag någonstans önskade att det skulle gå att skapa någon typ av lista på vilka

växter man prioriterat. Både från undersökandet av idealet från kontinenten och från de specifikt valda parkerna.

Fig 7: Rölleka (*Achillea Millefolium*) ritad av Mary Delany 1776

5.3 Framtida forskning

Denna uppsats började med att hela ämnet trädgårdsarkeologi presenterades och diskuterades då som skrivet, är ämnet ett väldigt nytt fält i jämförelse med många delar av arkeologin. Detta innebär också att när man ska skriva en uppsats som denna finns det ett begränsat antal arkeologiskt undersökta exempel att använda som sitt studiematerial. Det ska dock tilläggas att materialet har breddats betydligt under de senaste åren tack vare att det finns människor som verkligen brinner för området. När jag skrev min b-uppsats handlade även den om trädgårdsarkeologi och en del av problematiken är den samma här. Mycket av arkeologin styrs av uppdragsarkeologi vilket leder till att det trädgårdarkeologiska materialet är väldigt stadsmiljö tungt i och med att det är i dessa miljöer som uppdragsarkeologin oftast utförs i. Även placeringen i landet som det utförs styrs av uppdragsarkeologin vilket leder till att den mesta forskningen och undersökningarna som nämner växter och trädgårdar huvudsakligen är från Gävle och söderut.

När detta arbete började hoppades jag att jag skulle kunna belysa trädgårdar och odlingar i de norra delarna av vårt land, Västerbottens-, Norrbottens-, Västernorrlands- och Jämtlands län. Detta visade sig vara nästintill omöjligt utan egengjord grundforskning vilket inte var möjligt inom tidsramen för detta arbete. Jag sökte mig till Linnés Norrlandsresa och insåg snabbt att det finns potential att undersöka det vidare. Linnés uppräknings och inventering av Gran i Umeå var en av dessa som fångade mitt intresse i form av högreståndsträdgårdar. Men även många andra delar av de olika

stånden och kulturerna i Norr förtjänar mer uppmärksamhet i hur de gått till väga med odlingar, både mat och prydnad. Då odlingszonerna uppe i de norra delarna av landet ofta ligger runt en sex till åtta är förutsättningarna helt annorlunda än i söder. Denna skillnad hade varit intressant att sätta sig in i för att se hur man hanterat odlandet och vädret i olika delar av vårt avlånga land.

Men det hade också varit intressant att kombinera arkeologin mer med etnologin både med ett trädgård- och ett växtfokus, för att kunna ge oss in i ett bredare fält. Där är många delar av etnologin och folklivsforskningen som hade kunnat leda vart arkeologin senare kan gräva och undersöka. I och med att trädgårdsarkeologin redan är ett tvärvetenskapligt fält i sin grund känns det inte som en omöjlighet att blanda in etnologin mer inom detta. Mycket etnologi och folklivsforskning bär även ett fokus på tidiga 1800-talets bondesamhälle vilket är en tidsperiod som traditionellt räknas in i Arkeologin. Detta är ett ämne där det känns som man kan fortsätta komma på idéer länge, i och med hur liten andel som faktiskt är undersökt vid skrivandet av denna uppsats. Hoppas läsandet av denna uppsats fångat intressena och kanske öppnat upp för fler som vill och kan nörda ner sig i det trädgårds och växtrelaterade arkeologiska fälten!

Referenslista:

Abel, J. 1958. *The oldest danish book about gardening*. -

<https://www.univeur.org/cuebc/downloads/Pubblicazioni%20scaricabili/Pact%2042/14%20J.%20Abel.pdf> [17-12-24]

Ahlich, J. 1722. *Den Swenske lust- ört- och trä-gården...* Joh Laur. Hornn, Kongl. Antiq. Arch.

<https://litteraturbanken.se/f%C3%B6rfattare/AhlichJ/titlar/DenSwenskeLust%C3%96rteOchTr%C3%A4/sida/3/faksimil?storlek=2> [17-12-24]

Andréasson, A. 2007. Trädgårdshistoria för inventerare. *Skriptserie 19 Trädgårdshistoria för inventerare*.

<https://www.slu.se/globalassets/ew/org/centrb/cbm/dokument/publikationer-cbm/cbm-skriptserie/skrift19.pdf> [17-12-24]

Archaeogarden. *Trädgårdsarkeologi*. <https://archaeogarden.se/tr-dg-rdsarkeologi> [17-12-24]

Archaeogarden. 2017. *Vad är trädgårdsarkeologi?* <https://archaeogarden.se/tradgardsarkeologi/> [17-12-24]

Arkeologerna. *Trädgårdsarkeologi*.

<https://arkeologerna.com/tjanster/specialomraden/tradgardsarkeologi/> [17-12-24]

Currie, C. 2005. *Garden Archaeology a handbook*. Council of British Archaeology.

Flinck, M. 1994. *Tusen år i trädgården*. Torekällbergets Museum.

Flinck, M. m. fl. 2017. *Vårdprogram för två trädgårdar i Axmar Bruk*.

<https://app.raa.se/open/arkivsok/document?uri=https:%2F%2Fpub.raa.se%2Fdokumentation%2Fa8c810b8-e85d-4f6b-bbcf-4cafe580f7bc> [17-12-24]

Gunnarsson, A. m. fl. 2023. *Svensk trädgårdshistoria 1800- och 1900-talet*. Kungl Vitterhetsakademin

Hallemar, D (red). Kling, A (red). 2013. *Guide till svensk landskaps arkitektur*. Arkitektur förlag AB.

Hjalmarsson, I. 2023. *'Transparente Blanche' kosmopoliten i mormors trädgård*.

<https://www.slu.se/centrumbildningar-och-projekt/programmet-for-odlad-mangfald-pom/gront-kulturarv/gront-kulturarv-sortiment/gront-kulturarv-frukt-bar/transparante-blanche/> [17-12-24]

Lindeblad, K. För Arkeologerna. 2015. *Trädgårdsarkeologi*.

[2015_senaste_arkeologerna_tradgardsarkeologi_flyer_2015_ny](#) [17-12-24]

Lindeblad K. Nordström, A. 2015. *Trädgårdsarkeologi i medeltida och tidigmoderna städer*.

https://www.academia.edu/22174144/Tr%C3%A4dg%C3%A4rdsarkeologi_i_medeltida_och_tidigmoderna_st%C3%A4der [17-12-24]

Lindeblad, K. m. fl. 2018. *Trädgårdsarkeologi i Axmar Bruk. Arkeologi, ortofoto och*

växtinventering. <https://app.raa.se/open/arkivsok/document?uri=https:%2F%2Fpub.raa.se%2Fdokumentation%2F98ebb681-a7e9-4fda-be88-7822b9045afc> [17-12-24]

Lindeblad, K. Blennå, I. 2022. *Trädgårdsarkeologi i Axmar Bruks trädgårdar och park. Lustgården 2022, årgång 102*.

https://arkeologerna.com/wp-content/uploads/2023/02/lustgarden_2022_sartryck.pdf

[17-12-24]

Lindeblad, K. Blennå I. 2023. *Trädgårdsarkeologi i Engelska parken Axmar Bruk*.
<https://app.raa.se/open/arkivsok/document?uri=https:%2F%2Fpub.raa.se%2Fdokumentation%2F58535813-5ab8-47bd-b652-2e489b691a89> [17-12-24]

Malek, A. (red) 2013. *Sourcebook for Garden Archaeology*. Peter Lang AG.

Mossberg, B. Stenberg, L. 2003. *Den nya nordiska floran*. 2A upplagan. Whalström & Widstrand.

Nilsson, L. 2011. *Naturen i den svenska trädgårdskulturen*. Svergies lantbruksuniversitet .
<https://stud.epsilon.slu.se/3373/> [17-12-24]

Sjögren, A.A. m. fl. 2021. *Svensk trädgårdshistoria, förhistoria och medeltid*. Kungl Vitterhetsakademin.

Stenholm, A. Lindeblad, K. 2024. *Trädgårdsarkeologi i Frisens park*. Rapporten.
<https://arkeologerna.com/uppdrag/tradgardsarkeologi-i-frisens-park/> [17-12-24]

Swederus, M. B. 2013/1886. En trädgårdsbok för svenska adelsmän på 1600-talet. *Avskrift 2013 av artikel ur: Svenska Trädgårdsföreningens tidskrift 1886*.
<https://www.ksla.se/wp-content/uploads/2021/06/En-tradgardsbok-for-svenska-adelsman-pa-1600-talet.pdf> [17-12-24]

Taylor, C. 1983. *The Archaeology of Gardens*. Shire publications.
<https://archive.org/details/archaeologyofgar0000tayl/mode/2up> [17-12-24]

Wahlsteen, E. 2007. *Trädgården vid Tommarps kungsgård 1614-1658*. Svergies lantbruksuniversitet. <https://publications.slu.se/?file=publ/show&id=126128> [17-12-24]

Wijnblad, C. 1765. *Generalplaner til fem sätesgårdar uti koppar stuckne med deras förklaring*. Peter Hesselberg <https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?pid=alvin-record%3A80722&dswid=1368> [17-12-24]

Bilagor:

Fig 1/omslagsbild: Repton, Humphry. 1794. *Sketches and hints on landscape gardening*. Found through libraries search, University of Wisconsin-Madison.

<https://search.library.wisc.edu/digital/AGRI3MYTLTX2GJ86/pages/AYKNWFS5Q6NHAV8Q> [17-12-24]

Fig 2: *Tredgear house*. Llyfrgell Genedlaethol Cymru – The National library of Wales. 25-12-24]

<https://viewer.library.wales/1132381#?xywh=276%2C-467%2C3023%2C2845> [

Fig 3: Codex Sangallensis. Sankt Gallens klosterplan - St Gallen Abbey plan. [17-12-24]

Fig 4: Carl Hårleman. *Uppsala slottsträdgård*. Uppsala Univeristet. <https://www.uu.se/botaniska-tradgarden/vara-vaxter-och-sevardheter/sevardheter/barocktradgarden> [20-12-24]

Fig 5: Utsnitt av Karta Otto Carl von Fieandt, Lantmäteristyrelsens arkiv, Djurgårdskartor. Hämtad från *Trädgårdsarkeologi i Frisens park*. Stenholm & Lindeblad 2024. [25-12-24]

Fig 6: Lundgren, V. *Herrgården och lusthuset i Axmar*. [Fotografi].

<https://digitaltmuseum.se/021016644567/herrgarden-och-lusthuset-i-axmar> [25-12-24]

Fig 7. Delany, M. *Common Yarrow*. [Teckning]

https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1897-0505-3 [25-12-14]